

ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: СТАН ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

В.М.Орлик

(доктор історичних наук, професор,
Кіровоградський національний технічний університет)

Стаття посвячена проблемам истории государственных финансов Российской империи в первой половине 19 в. Особое внимание уделяется вопросам соотношения государственных доходов и расходов, рассматриваются их региональные особенности.

Article is devoted history problems state the finance of the Russian empire in first half 19 century Special attention given to questions of a parity of public revenues and expenses, their regional features are considered.

В останні роки, на наше переконання, мав би зрости інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії, тим більше, що актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра проблема у вивченні й осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Серед складного комплексу питань, котрі стосуються Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників є період кінця XVIII – середини XIX ст. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, які відбувалися в той час в економіці країни, «були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним устроєм» (1, 49).

На сьогодні в історіографії немає комплексної праці, присвяченої проблемам історії державних фінансів Російської імперії в дореформений період. Певні питання розглядаються у працях дореволюційних науковців – М. Алексеєнка, В. Лебедева, І. Янжула, І. Бліоха, С. Іловайського, Т. Локтя, І. Озерова та ін. Політичні процеси в радянській Україні, як і в Союзі в цілому, розпочаті наприкінці 20-х років XX ст., мали негативні наслідки для розвитку багатьох галузей наукових знань, особливо це стосувалося суспільних наук. Лише в другій половині XX ст. з'являються дослідження, пов'язані з історією фінансів та фінансової політики. Так, зокрема, 1954 року виходить монографія відомого радянського історика-економіста О. Погребінського, присвячена проблемам фінансової політики Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (2), у першому розділі якої розглядаються фінанси імперії Романових у період 1800-1860 рр. Ураховуючи час появи цієї праці, вона перевантажена політичними штампами та односторонністю викладення порушеної проблеми, а часом навіть «підгонкою» даних під ту чи іншу ідеологію. В сучасній історіографії ці питання згадуються лише побіжно. Спробуємо хоча б у першому наближенні розглянути стан та основні тенденції в царині державних фінансів Російської імперії.

На початку XIX ст. фінансова система Російської імперії перебувала в незадовільному стані: державний розпис мав значний дефіцит, котрий упродовж першого десятиріччя складав 390 млн. руб. (2, 19). Імператором Олександром I відразу після зайняття престолу здійснюється ряд заходів щодо налагодження економіки держави та її фінансів. Так, 14 березня 1801 р. він скасовує павлівський указ про не випуск з російських портів російських товарів (3) і ліквідує усі обмеження зовнішньої торгівлі. Протягом 1801–1802 рр. приймаються законодавчі акти, спрямовані на впорядкування банківсько-

кредитної діяльності. Продовжується пільгова податкова політика щодо Новоросійського краю, яка стосувалася не лише колоністів, але й інших категорій населення, зокрема мешканців Тираспольського повіту, приєднаного за Ясським мирним договором, котрим у грудневому 1802 р. іменному указі Олександра I проголошувалося: «Всемилодивейше соизволяем дарованную им при водворении в помянутом уезде льготу от казённых податей, по прошествии положенного срока продолжить ещё на десять лет, распространяя оную и на обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар» (4). А в січні 1803 р. ця пільга поширюється на все Придністров'я, тобто «на весь край между Бугом и Днестром, лежащий и заключающий в себе сверх Тираспольскаго часть Ольвиопольскаго и Херсонскаго уездов» (5).

Проте фінансова система держави потребувала значно більшого, а саме кардинального її реформування, без нього всі інші дії владних структур були приреченими на невдачу, а державні видатки й надалі не відповідали її доходам. Для прикладу візьмемо Таврійську губернію, яка навіть маючи значні фінансові преференції, не могла виконати бюджетних завдань. Так, упродовж 1803 р. для військового й морського відомств та потреб губернії планувалося зібрати 242 707 руб. 30 $\frac{3}{4}$ коп. *, з котрих на губернські потреби виділялося 125 124 руб. 66 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 47 303 руб. 96 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 29 850 руб. 80 $\frac{1}{4}$ коп., провіантській – 5000 руб., Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 35 424 руб. 87 $\frac{1}{4}$ коп. (7, арк.5). Проте на заплановані видатки було зібрано лише 199 563 руб. 84 коп., з котрих на губернські потреби було спрямовано 124 429 руб. 11 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 24 926 руб. 17 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 19 540 руб. 59 $\frac{3}{4}$ коп. і Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 30 667 руб. 85 коп. (7, арк.5 зв.). Отже, дефіцит складав 43 143 руб. 46 коп. Експедиція про державні доходи вимагала від губернської влади, щоб вона першочергово забезпечила фінансування морського й військового відомств, «разделяя остатки по мере наличности их преимущественно в высылку по счётным местам и на выполнение ассигнаций из сумм казначейских, а потом и на губернские расходы, немедленно выслать их в те места, не касаясь уже в таком случае высылки в остаточные казначейства» (7, арк.5 зв.). Заплановані видатки на флот і армію склали 33,85% надходжень по Таврійській губернії, але в межах імперії ця сума сягала більше 43% (близько 53 млн руб.) (2, 21).

На рівні країни прибуткова частина державного розпису (бюджету), як і в кінці XVIII ст., складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Перші три перераховані статті, наприклад, 1804 р., становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10% (2, 21). Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в тій же Таврійській губернії надходження від подушного, оброчних зборів і оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем склали лише 21,38%, а митні – 7,36%. Прибутки цієї губернії становили подушне, воно мало визначені податкові ставки для різних категорій платників, процентні платежі з купецьких капіталів, кошти від питного відкupu та чаркового продажу, мита з привізних товарів, штрафи судові й за не насадження тутових дерев, мита з десятини землі, за патенти, гербовий папір, гроші, внесені купцями й міщанами замість поставки рекрутів, і кошти, виручені за продаж виморочного майна (8, арк.238зв.-242зв.). Розглянемо більш детально прибутки Таврійської губернії в період 1803-1811 рр.

* Загалом у губернії 1803 р. було зібрано 603 571 руб. 53 коп., про що свідчить «Звіт про доходи Таврійської губернії за 1803–1811 р.», підготовлений на вимогу військового губернатора Е. Дюка де Рішельє. Проте переважна частина зборів мала цільове спрямування, наприклад, належала Державній військовій колегії і до 1807 р. не вказувалася в кошторисі видатків, а рахувалася окремо (6, арк.6зв, 11 зв.).

За існуючою на той час класифікацією, доходи склалися із 5 розділів. До першого належали окладні незмінні, зокрема подушне, котре стягувалося з міщан, ремісничих робітників та казенних і поміщицьких селян у відповідності до указу від 18 грудня 1797 р. і маніфесту від 2 грудня 1810 р., а також оброчні кошти з державних селян, поземельні збори з державних і поміщицьких селян, а з лютого 1810 р. – лише з поміщицьких; збори на утримання «присутственных» місць, проценти з купецьких капіталів і так звані одноразові збори з удільних і поміщицьких селян і вільних хліборобів. Подушна подать разом із накладними 1803 р. складала 54 896 руб. 28 $\frac{1}{4}$ коп., 1804 р. – 49 990 руб. 70 коп., 1805 р. – 52 856 руб. 69 $\frac{1}{4}$ коп., 1806 р. – 58 212 руб. 95 $\frac{1}{4}$ коп., 1807 р. – 65 894 руб. 64 коп., 1808 р. – 65 743 руб. 26 коп., 1809 р. – 67 897 руб. 3 $\frac{1}{2}$ коп., 1810 р. – 86 906 руб., 1811 р. – 103 982 руб.; оброчна 1803 р. – 9493 руб., 1804 р. – 7957 руб., 1805 р. – 8128 руб., 1806 р. – 8619 руб., 1807 р. – 9134 руб., 1808 р. – 9663 руб., 1809 р. – 9991 руб., 1810 р. – 67 407 руб. і 1811 р. – 105 779 руб. 75 коп.; поземельні збори 1803 р. – 4748 руб. 75 коп., 1804 р. – 4762 руб. 25 коп., 1805 р. – 4768 руб. 25 коп., 1806 р. – 4826 руб., 1807 р. – 4841 руб. 75 коп., 1808 р. – 4863 руб. 50 коп., 1809 р. – 4957 руб. 75 коп., 1810 і 1811 р. – по 100 руб.; збори на утримання «присутственных» місць 1803–1806 рр. склали по 4270 руб. 53 $\frac{1}{4}$ коп. щорічно, 1807 р. – 5865 руб. 84 коп., 1808 р. – 5899 руб. 68 коп., 1809 р. – 6952 руб. 69 коп., 1810 р. – 1676 руб. 34 коп. і 1811 р. – 3249 руб. 36 коп.; процентні платежі з купецького капіталу 1803 р. – 7233 руб. 53 $\frac{1}{2}$ коп., 1804 р. – 6161 руб. 2 $\frac{1}{4}$ коп., 1805 р. – 6242 руб. 23 $\frac{1}{2}$ коп., 1806 р. – 6324 руб. 94 $\frac{3}{4}$ коп., 1807 р. – 7127 руб. 18 $\frac{1}{2}$ коп., 1808 р. – 16 790 руб. 35 коп., 1809 р. – 16 662 руб. 75 коп., 1810 р. – 23 627 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп., 1811 р. – 17 189 руб. 92 $\frac{1}{2}$ коп.; одноразовий збір 1810 р. складав 6364 руб. (6, арк.3 зв.–4.). Усього ж за період 1803–1811 рр. у Таврійській губернії було зібрано 1 030 969 руб. 13 коп., з яких подушне складало 58,81%, оброк – 29,90%, тобто надходження від податей на основі подушного обкладення становили 88,71% усіх прямих податей.

До другого розділу відносилися окладні змінні з часом, зокрема «по откупам питейным, на основании заключённых с держателями оных контрактов», за продаж «гарячого вина», горілки, наливок, пива, портеру й меду, акцизи з вироблення в губернії виноградних і фруктових вин, а також оброчні платежі за оренду міських будинків і земель. Перші дві названі статті протягом 1803-1811 рр. разом дали до бюджету 1 549 452 руб. 85 коп., а всі платежі цього розділу в названий період склали 1 574 952 руб. 42 $\frac{1}{2}$ коп.

Третій розділ охоплював неокладні, тобто непрямі податки, зокрема, за відпущену сіль із кримських сольових озер, митні платежі, збори з гербового, вексельного й обов'язкового паперу, за використання простого паперу замість гербового, мита з клопотань..., мита з явочних, позовних, мирових і апеляційних прохань, збори з «подорожних и эстафет», а також поштовий збір. Сумарно надходження від перерахованих статей доходу за вказаний період склали 6 120 291 руб. 68 $\frac{3}{4}$ коп., з котрих соляного доходу – 4 852 619 руб. 3 $\frac{1}{4}$ коп. (6, арк.6, 8), тобто 79,28%, а митні збори 845 192 руб. 84 $\frac{3}{4}$ коп. (6, арк.6) (13,80%).

Рекрутські складські кошти, збори із зобов'язаних натуральною поставкою рекрутів,... збори з прикордонних жителів на основі іменних височайших указів від 21 вересня й 3 грудня 1801 р., 28 вересня 1810 р. й маніфесту від 4 жовтня 1810 р., збори на утримання рекрутів, мита за підвищення чинів, за наділені поміщикам землі, з планів на обмежані землі, штрафні з різних справ, з відпущених додому за запізнення, кошти за продані з публічних торгів виморочні та знайдені речі, в тому числі й бродячу худобу, за продані державні лісоматеріали, за продані державні будівлі й матеріали, за етапування біглих, за користування казенними садами та землею, однопроцентний збір зі спадкових капіталів, добровільні пожертвування на міліцію, 9-рублевий збір на ратників, а також

конфісковані та знайдені кошти відносилися до четвертого розділу, котрий протягом 1803–1811 рр. дав до бюджету 601 410 руб. 54 коп., 58,44% від яких склали збори з прикордонних жителів (6, арк.9, 11).

До п'ятого розділу належали кошти, котрі не становили державного доходу, а поверталися знову до казни замість виданих з неї – їх сума за період 1803–1811 рр. склала 707 534 руб. 66 ½ коп. Таким чином, загальний дохід Таврійської губернії у вказаний період становив 10 035 158 руб. 44 ½ коп., з яких 603 571 руб. 53 коп. – 1803 р., 1 031 738 руб. 55 ¾ коп. – 1804 р., 1 139 259 руб. 78 ¾ коп. – 1805 р., 955 024 руб. 60 ¾ коп. – 1806 р., 926 596 руб. 28 ½ коп. – 1807 р., 919 941 руб. 45 коп. – 1808 р., 1 059 548 руб. 52 коп. – 1809 р., 1 343 709 руб. 43 ¾ коп. – 1810 р. і 2 055 768 руб. 27 коп. – 1811 р. (6, арк.11зв.-12). Найбільші надходження до бюджету давали доходи від продажу солі з соляних озер – 48,35%, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем – 15,57%, митні платежі – 8,41% і подушна подать разом з оброчними зборами – 8,39% усіх платежів. Окрім цього, в Таврійській губернії протягом 1806–1811 рр. було зібрано 1 034 574 руб. 26 ¼ коп. земських зборів (6, арк.13).

Структуру бюджетних надходжень нам дає «План фінансів» 1810 р., підготовлений М.М. Сперанським (9, 49-50), який можна схематично зобразити наступним чином:

Отже, головним методом мобілізації фінансів до державної казни в першій половині XIX ст., як і в попередньому XVIII ст., було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів. Адже податки, як відомо, завжди були основним видом державних доходів, оскільки саме вони дають найбільше надходжень до державної скарбниці. Проте податки повинні бути не лише основним джерелом дохідної частини бюджетів, а й регулятором державного впливу на економіку.

До доходів із казенних капіталів Сперанський відносив надходження від торгівлі алкоголем, але це мало місце переважно у російських губерніях, а в українських – частина населення сплачувала спеціальне мито за право винокуріння.

Окрім указаної класифікації, державні доходи поділялися на приватні й загальні, а останні – на звичайні й надзвичайні. Приватноправові статті мали два нерівнозначні джерела доходів державного бюджету: державні маєтності та добровільні пожертвування. Державні маєтності охоплювали земельні та лісові угіддя, речові права на користування приватними маєтностями та державні капітали. Практичне фіскальне значення мали лише перші дві категорії державних маєтностей. У Російській імперії доходи від державних маєтностей поділялися на наступні складові: дохід від населених земель; від окремих оброчних статей; від продажу казенних маєтностей; від гірничих заводів та промислів; від лісів; від залізниць (10, 101).

Проте, незважаючи на науковий підхід до складання державного розпису на 1810 р., він, як указують дослідники, мав «неутешительные цифры: 125 млн дохода, 230 млн расхода, 577 млн долга» (11, 93). Але фінансові заходи Сперанського все ж мали позитивний вплив на державні фінанси. У маніфесті Олександра I від 25 січня 1811 р. наголошувалося, що «мерами в течении минувшаго года принятыми, доходы государственные получили знатное приращение. В одних доходах постоянных, не считая временных и случайных, приращение сие простирается ныне более, нежели до ста миллионов рублей» (12). Імператор указував, що дотримуючись підходів, вироблених у бюджеті за 1810 р., зокрема, «постановление о пресечении выпуска ассигнаций, ...обретаем мы в настоящем положении доходов достаточные способы, не только удовлетворить без новых налогов (виділено в документі – В.О.) всем расходам на сей год предстоящим, но и оказать в некоторых из них возможное облегчение» (12). Так, зокрема відмінявся введений 2 лютого 1810 р. 50-копійчаний збір з душі з доходів удільних і поміщицьких, а для представників податних станів Литовських губерній відмінявся збір податків срібною монетою й перекладався на асигнації й мідні монети з розрахунку 2 руб. асигнаціями за 1 руб. сріблом (12).

Невдала зовнішня політика й війни, котрі майже постійно вела Російська імперія, значно підривали її фінансовий стан і відповідно населення, на плечі якого влада перекладала все зростаючі видатки на армію та флот. Так, наприклад, розпочата проти Туреччини війна 1806 – 1812 рр. змусила владу скликати народне ополчення, котре, відповідно до маніфесту від 30 листопада 1806 р., отримало назву земського війська й комплектувалося з 7 областей імперії; всього було виставлено до 612 тис. ополченців. У березні 1807 р. іменним указом Олександра I Сенату ополчення було зменшено: «Мы, желая сколько можно облегчить подданных наших в сей повинности, признали за благо из ополчения сего оставить только третью часть в действии, и вместе с сим уравнивать все губернии за исключением тех, кои по местному их на границе положению в обстоятельствах с войною сопряженных, понесли тягость, с другими губерниями не соразмерную» (13, 1047). На утримання одного ратника-ополченця податні стани відповідної губернії мали вносити по 3 руб. грошима й забезпечити його провіантом, зменшення кількості ополченців не вплинуло на платежі населення, котре тепер мало вносити кошти з розрахунку «по 9 рублей на человека (ратника – В.О.) деньгами и по тройной пропорции провианта» (13, 1048). Для українських губерній був наступний план постачання ополченців: Таврійська – 613 чол. і відповідно на них коштів 5517 руб., Чернігівська – 8765 чол. і 78 885 руб., Харківська – 6999 чол. і 62 991 руб., Київська – 8992 чол. і 80 928 руб., Полтавська – 11 355 чол. і 102 195 руб., Херсонська – 2281 чол. і 20 529 руб., Катеринославська – 3766 чол. і 33 894 руб. Усього на них припадало 42 771 ратників і 384 939 руб. із передбачених в імперії 201 075 осіб і 1 809 675 руб., тобто 21,27% ополчення та його утримання (13, 1049). Помітно, що найменшими ці навантаження були для Новоросійських губерній, особливо Таврійської. Останні два роки російсько-турецької війни 1806–1812 рр. коштували державі близько 1 млрд руб. (11, 16). Для забезпечення необхідного продовольства діючої армії у листопаді 1811 р.

мешканцям західних, південно-західних і малоросійських губерній, у тому числі Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської, тимчасово навіть дозволяється вносити державні податки не грошима, а хлібом (14, 76). Такий крок уряду, на нашу думку, вмотивовувався необхідністю більш ефективного забезпечення продовольством діючої армії, а також покращення платіжної дисципліни населення, котре мало значні податкові недоїмки, що негативно впливало на платоспроможність казначейств для виконання необхідних видатків. Так, у Київській губернії на початку 1811 р. було 161 105 руб. 51 коп. недоїмок державних податей за попередні роки, а в травні того ж року, після стягнення частини заборгованостей, їх сума зменшилася до 101 616 руб. 59 ½ коп., але з'явилася недоїмка за першу половину 1811 р. у розмірі 361419 руб. 98 коп. (15, арк.17–18зв.). Проте навіть після укладення Бухарестського мирного договору з Туреччиною, котрим завершилася війна, значні видатки йшли на забезпечення продовольством Дунайської армії. Листування військового міністра князя О.І. Горчакова з херсонським цивільним губернатором, дійсним статським радником Г.М. Рахмановим, указує на гостроту цієї проблеми, в тому числі й у фінансову плані, адже окрім витрачених на той час коштів, необхідно було додатково виділити з державного розпису 1,5 млн руб. (16, арк.11–14 зв.).

Не менш тяжкою в плані фінансових і людських ресурсів була війна 1812 р. з наполеонівською Францією. Населення територій поза театром бойових дій несло тягар комплектування ополчення та збору провіанту для російської армії, а французька армія, потребуючи продовольства, одягу й засобів пересування, вимагала це від населення окупованих територій. Так, лише на мешканців Курляндії була накладена контрибуція розміром 2 млн руб., а також було наказано «поставить французским войскам: 50 тыс. шуб, 30 тыс. башмаков, 2 тыс. пар сапог, 1150 лошадей» (17, 225). Піддані імперії Романових сформували ополчення, забезпечили його обмундируванням, озброєнням і провіантом, для прикладу, формування й утримання 15 малоросійських кінних козацьких полків обійшлося козацьким товариством Полтавської і Чернігівської губерній у 40 млн руб. (18, 34), проте для ведення війни цього було недостатньо. У зв'язку із переслідуванням російською армією супротивника, який відступав, на думку Олександра І, «минутся тем надобность содержать оставляемые войска с зади губернии на военном положении по силе военного учреждения большой действующей армии». Генерал-фельдмаршал М.І. Голенищев-Кутузов-Смоленський вимагав залишити на військовому становищі Лівонську, Курляндську, Псковську, Вітебську, Могильовську, Курську, Орловську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську, Мінську, Віленську, Гродненську губернії, а також Тарнопольську й Білостоцьку області. Князь Кутузов указував, що деякі із запропонованих ним губерній, зокрема, «Псковская, Курская, Орловская, обе Белорусские и обе Малороссийские, яко довольно отдалённые от границ, и, следовательно, от театра военных действий, по первому взгляду могут казаться подлежащими уже изъятию из военного положения; но принимая во уважение, что пограничные губернии ограбленные и разорённые от неприятеля, до того изтощены в способах доставлять для армии продовольствие и прочие необходимые при военных операциях потребности, что без пособия в том из внутренних губерний надлежало бы подвергнуть войска во всех отношениях крайнейшим нуждам; паче же что ко обеспечению пропитания армий главнейшею надеждою служит назначенный по предварительным распоряжениям сбор и подвоз со всех сих губерний жизненных продуктов на разные по направлению армии пункты» (19, арк.1а.). Уряд підтримав прохання полководця. М.Барклай-де-Толлі у звіті Олександрю І вказував, що видатки на війну 1812 – 1814 рр. обійшлися Російській імперії 155,5 млн руб. (11, 16). Проте враховуючи, що формування й утримання 15 кінних полків коштувало 40 млн руб. козацьким товариством Полтавської та Чернігівської губерній, то вказана графом

Барклаем-де-Толлі сума, на нашу думку, є дуже заниженою. Навіть якщо брати до уваги прямі видатки державної скарбниці, більш реалістичними є цифри, наведені Я.І. Печеріним: «за три года военное и морское министерства потратили 722 млн. руб.» (2, 24). Окрім цього, державні доходи за 1812 - 1814 рр. були на 138 млн руб. меншими від запланованих (2, 25), а кошти, відпущені з державного казначейства військовому відомству, витрачені повністю. Олександр I у листі до Д.О.Гур'єва від 8 березня 1816 р. зазначав, що «по уваженію представляемых генерал-фельдмаршалом князем Барклаем де Толли и Генералом от кавалерии графом Беннигсеном обстоятельствах, о которых сообщит вам начальник главного моего штаба, не только нельзя ожидать возврата в госказначейство никаких остатков из прежде отпущенных в 1-ю и 2-ю армии сумм, но напротив – нужно вам распорядиться к высылке в течении года по сношению с главнокомандующими, и всех тех сумм, которые в число назначенных указами моими от 11-го ноября 1814-го и 10-го июня 1815 г. донныне не отпущены в помянутые две армии» (20, арк.8). Дійсно, фінансова система держави була настільки розбалансованою, що міністерство фінансів не змогло профінансувати затвержені царем військові видатки. Для прикладу, лише у 2-й армії*, за свідченням статського радника Пирогського, 1815 р. «никакой суммы новой как на заграничные так и внутренние ни от коль ассигновано и получаемо не было; 2-е экстраординарной суммы не только на 1815-й и 1816-й годы, но и на майскую и сентябрьскую трети 1814 г. особо определяемо не было, а удовлетворялися сия надобности было из общих определённых в потребность 1814 г. сумм и 3-е во всех трёх третях 1814 г. исчисленная по требовательным ведомостям сумма удовлетворена более нежели наполовину» (20, арк. 32 зв.). Загалом на початок 1816 р. 2-га армія була недофінансована на 1 млн 839 тис. руб., з котрих 1 млн був направлений до армії лише в липні того ж року (20, арк. 38 зв.), а залишок у 839 тис. руб. – у серпні місяці.

По завершенні бойових дій і налагодженні на мирний лад державного механізму Російської імперії у квітні 1817 р. маніфестом Олександра I затверджується статут комісії погашення боргів, у котрому вказувалося, що заходи «для постепенной уплаты государственных долгов, предложенные манифестами 1810 и 1812 года, были приостановлены действиями войны... Ныне, по восстановлении прочного мира, находя с общею пользою согласным и для доставления полного доверия к обязательствам казны необходимо возобновить погашение государственных долгов, мы повелели министру финансов внести на уважение государственного совета предполагаемая им некоторые существенныя правила в дополнение к постановлениям, прежде по сему предмету состоявшимся» (21, 192). Імператор ухвалив виділити 1817 р. з державного казначейства 40 млн руб. на погашення боргів, а з наступного 1818 р. мало виділятися на цю потребу по 60 млн руб. щорічно з доходів державних маєтностей, «впередь до уплаты долгов и уменьшения количества ассигнаций, соразмерно потребности их обращения» (21, 192). 1817 р. до розпорядження Комісії погашення боргів надійшло 10 млн руб. з державного казначейства, 28 252 237 руб. – від вкладників за державною позикою 1 травня 1817 р., 67 719 руб. – проценти від білетів позикового банку та 266593 руб. – від проданих державних маєтностей – усього 38 586 549 руб., у рахунок котрих було визначено до спалення 38 023 875 руб. асигнаціями (11, 144-145). Проте діяльність міністра фінансів Д.О. Гур'єва щодо оздоровлення державних фінансів зазнала нищівної критики з боку голови департаменту державної економії Державної ради М.С. Мордвинова, який указував, що подану «министром финансов роспись государственным доходам и расходам на 1817 год департамент государственной экономии не может принять в виде

* Під час закордонного походу, як і під час війни 1812 р., було 3 російські армії, 1-2 діючі, 3 – резервна (детальніше див.: Заграничные походы русской армии 1813–14 // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т.3).

истинного отчёта, показывающего состояние государственных финансов; ибо первая и главнейшая часть, означающая верность и правильность отчета, в росписи не существует. Долговая часть, на коей основывается государственный кредит, в представлении министра финансов умолчена: ни о количестве долгов, ни о их обеспечении в оном не упомянуто. Столь существенное небрежение соделывает роспись порочною, а представление оной от министра финансов несообразным уставу его министерства. Равным образом департамент государственной экономии не может признать правильным остаток, министром финансов в доходах показанный; ибо остаток может существовать только тогда, когда уплачены, или, по крайней мере, обеспечены платежом долги, согласно с условиями, при займе учинёнными» (11, 145). Дійсно, заходи Д.О. Гур'єва щодо налагодження фінансової системи Російської імперії виявилися не лише безрезультатними, але й шкідливими. У звітах, як справедливо зазначав І.С. Бліох, «всё было в порядке, в казначействе постоянно числились остатки, по виду государственные доходы превышали в значительной степени все расходы. На деле, однако, было не так: отчёты обиливали фиктивными данными, и казначейство шло навстречу неминуемому банкротству» (11, 150). До речі, дефіцит державного розпису 1823 р., тобто останнього складеного на міністерській посаді Д.О. Гур'євим, був одним із найбільших у першій половині ХІХ ст., а загальні надходження по імперії становили 432 354 000 руб. (11, 164), з котрих губернії Півдня України дали сумарно 17 370 925 руб. 90 коп., тобто 4,01% усіх державних доходів (22, арк.15–15зв, 24–25, 28–35зв.).

У губерніях Півдня України найбільше надходжень до державного розпису імперії Романових давали не податкові надходження, а приватно-правові статті, зокрема продаж солі з казенних солоних озер Кримського півострова – 31,16% доходів регіону й відповідно 73,51% доходів Таврійської губернії. Прикордонне положення Новоросійського краю сприяло значним надходженням від митних платежів – 21,56%, прямі податі склали 18,45% у тому числі й 0,46% податки з поміщиків за незаселені землі. Оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давало 21,49% доходів Новоросійських губерній, а в Катеринославській і Херсонській губерніях цей показник становив відповідно 25,90% і 40,38%. Як і в першому десятиріччі ХІХ ст., найменші податкові платежі в регіоні були характерними для Таврійської губернії, вони всі сумарно не перевищували 25,9% її доходів, у тому числі 2,28% митні й 6,47% питні збори.

З приходом графа Є.Ф. Канкріна на пост міністра фінансів (1823-1844 рр.) уряд все ж намагався зменшувати видатки, у результаті чого бюджет 1827 р. був на 65 млн руб. меншим, ніж у 1823 р. (23, 113), хоча недоїмки з податкових платежів були досить значними. Для прикладу, в Київській губернії станом на 1 лютого 1828 р. 1 514 594 руб. 95 ³/₄ коп. склали заборгованості з платежів державних податей попередніх років, з котрих 1 213 302 руб. 65 ¹/₄ коп. повинні бути списаними відповідно до маніфесту Миколи І від 22 серпня 1826 р. Окрім того, губернія мала 103 271 руб. 22 ¹/₄ коп. недоїмок земських зборів і 4341 руб. 45 ¹/₂ коп. – зборів на утримання Київської гімназії та повітових училищ (24, арк.88).

У зв'язку з черговою Російсько-Турецькою війною 1828-1829 рр. у шести українських губерніях влада повертається до практики збору податей продовольством, а не грошми, унаслідок чого в рахунок податків за другу половину 1828 р. і першу половину 1829 р. було прийнято припасів у Слобідсько-Українській губернії відповідно на суму 384 244 руб. і 856 791 руб., у Херсонській – 162 886 руб. і 182 376 руб., у Катеринославській – 306 523 руб. і 168 946 руб., у Київській – 1 024 110 руб. і 886 082 руб., у Подільській – 728 065 руб. і 610 067 руб., у Полтавській – 872 307 руб. і 960 397 руб. (11, 170-171)

Війна з Туреччиною 1828–1829 рр. мала настільки негативні фінансово-економічні наслідки для губерній Півдня України, що в грудні 1829 р. вийшов іменний указ

Миколи I Сенату «Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок» (25), у якому імператор наголошував, що війна обмежила промислове виробництво цього регіону через відсутність чорноморської зовнішньої торгівлі, а населення зазнавало «существенныя тягости от следования и квартирования войск и участвовали в поставке военных припасов на счёт податей» (25). Микола I указував, що у зв'язку з «благополучным окончанием сей войны мы признали за благо оказать сим губерниям соответственныя местным обстоятельствам и соразмерныя настоящим нуждам их облегчение» (25). Були списані всі борги за продану з кримських казенних соляних промислів сіль до 1824 р.; борги за цю сіль, продану в період 1824–1829 рр., покладено на новоросійських та інших мешканців, які забезпечували борги заставами в новоросійських губерніях, прощалися наступним чином: списувалася половина невнесеної суми, штраф і процентні гроші, а інша половина розстрочувалася в платежі на 6 років, починаючи з 1831 р. Щодо інших боргів за цією статтею, то борги, забезпечені заставою поза новоросійськими губерніями, розстрочувалися на три роки рівномірно, а нараховані на них штрафні й процентні кошти списувалися (25). Містам регіону ще на три роки пролонговувалися пільги, котрі там існували; купці й міщани м. Одеси звільнялися від сплати всіх податей до 1835 р., а в період 1835–1840 рр. вони мали сплачувати лише половину їх ставки; ці ж категорії населення м. Таганрога звільнялися від сплати податків до середини 1837 р., а половину їх ставок мали сплачувати з другої половини 1837 р. до 1845 р.; купецтво й міщани м. Феодосії по завершенні раніше даної пільги з 1831 р. до 1839 р. звільнялися від сплати податків, а в період 1840–1844 рр. мали платити лише половину визначених податкових зобов'язань; купцям і міщанам м. Керчі даровану 25-річну пільгу від сплати податків на період 1826–1851 рр. було подовжено до 1854 р. (25, 832). Списувалися також до 1829 р. недоїмки з податей – подушної, оброчної та на шляхи сполучення для державних селян Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній; колоністам, що мешкали на державних землях цих трьох губерній, менонітам і селянам із греків, грузинів, вірмен і євреїв списувалися всі їх податкові заборгованості до 1829 р., у тому числі й збори на утримання «присутственных» місць (25, 832). Щодо поміщицьких маєтків, то височайше прощалася пеня з недоїмок до 1830 р. як за державними податками, так і за земськими зборами; пеня, накопичена на недоїмках за незаселені землі до 1830 р.; рекрутські складські кошти з пенею за попередні набори; окрім цього, списувалася половина недоїмок за подушну подать, збори на водні й сухопутні шляхи сполучень і за незаселені землі, сплата залишеної половини податкових заборгованостей розстрочувалася на три роки (25, 832). Проте в указі наголошувалося, що «платежи в счёт сей рассрочиваемой недоимки, равно недоимку в податях с 1829 года и всю недоимку в земском сборе взыскивать неослабно мерами, для сего установленными, подтвердив всем обязанным платежом податей, чтобы они, по оказании им со стороны правительства вышеписанных облегчений, радели об исправном платеже лежащих на них казенных повинностей; в противном же случае будут приняты меры строгости, законом к понуждению неисправных плательщиков установленные» (25, 832). Царський указ не оминув й інші українські регіони, зокрема Полтавську й Слобідсько-Українську губернії, державним селянам і колоністам котрих височайше прощалася половина недоїмок до 1829 р. з подушного, оброчної і податей на шляхи сполучення, а колоністам, окрім того, і з поземельного збору. Військовим обивателям та іншим категоріям поселян казенного відомства Слобожанщини списувалася половина недоїмок мита за право винокуріння. Козацтву Полтавщини взагалі наказувалося «простить все недоимки в платимых ими податях и в пошине за право винокурения, какия по настоящий 1829 год на них числятся» (25, 833). Також списувалася пеня за неплатіж податних недоїмок, котра накопичилася на поміщицьких маєтках Полтавської губернії до 1830 р. Іменним указом

від 27 жовтня 1830 р. податкові недоїмки списувалися до 1829 р. усім міщанам трьох новоросійських губерній, котрі не мали пільг; купецтву цього регіону списувалися податкові заборгованості й штрафи до 1830 р. (26, 227).

Порівнюємо структуру податкових надходжень до державного бюджету на початку й у середині 30-х років XIX ст. у різних регіонах України. Для прикладу візьмемо одну південну губернію, зокрема Катеринославську, та одну правобережну – Київську. Так, у 1831 р. доходи Катеринославської губернії були більшими, ніж в останньої на 436 635,25 руб. (8,21%). Це при тому, що значна частина її населення мала податкові пільги й не сплачувала податків узагалі чи сплачувала частково, що відобразилося на структурі надходжень. Так, прямі податки склали 24,48% фіскальних платежів Катеринославщини, в той час, як на Київщині ця цифра сягала 70,40%, а середній показник у державі 1832 р. був на рівні 36,6% (27). У Катеринославській губернії переважав так званий «питний дохід» – 28,78% усіх її доходів; а в Київській губернії лише – 9,46%. У 1835 р. спостерігається збільшення надходжень до державної скарбниці, проте на Київщині зростає сума прямих податків, що пояснюється збільшенням кількості ревізьких душ у губернії за результатами перепису 1833 р., а на Катеринославщині значно зростають надходження від питних і не окладних, зокрема митних зборів. На жаль, немає даних щодо інших доходів Київської губернії за 1835 р., проте є відомості по іншій губернії цього генерал-губернаторства, зокрема Подільській, котра в економічному відношенні була подібною до Київської. Усі види прямих загальнодержавних податей склали 3 645 105 руб. асигнаціями і 26 087 руб. сріблом, надходження від оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давали 1 245 950 руб., 1 753 987 руб. 48 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями і 75 803 руб. 55 $\frac{1}{3}$ коп. сріблом становили різні неокладні збори, з яких до 151 374 руб. 47 $\frac{1}{4}$ асигнаціями були доходи від конфіскованих і секвестрованих маєтків, а загальний дохід Подільської губернії 1835 р. становив 101 890 руб. 55 коп. сріблом і 6 645 042 р. 58 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями (28, арк. 236, 287–289 зв.). Щодо видатків, то зібрані в Подільській губернії 1835 р. кошти розподілялися наступним чином: 700 738 руб. 92 коп. асигнаціями, 43 942 руб. 18 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом і 10 руб. золотом виділялося на місцеві потреби, 1 600 000 руб. асигнаціями на потреби військового відомства й 500 000 руб. Чорноморському департаменту (28, арк. 288 зв.). Таким чином, на потреби губернії залишалось 28,93% видатків, 54,15% забирало військове відомство й 16,92% – Чорноморський флот. Такий розподіл грошових коштів був майже втричі меншим для губернії, ніж попереднього 1834 р., коли із зібраних у Подільській губернії тоді 4 677 390 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп. асигнаціями 207 994 руб. 3 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом, 92 772 руб. 30 коп. білетами державного казначейства й золота – 108 руб. червінців, 68 напівімперіалів та 9 руб. платиною, на місцеві потреби було витрачено 3 919 835 руб. 52 коп. асигнаціями, 198 354 руб. 71 коп. сріблом, 19 червінців, 7 полуімперіалів, 6 руб. платиною і 49 962 руб. 70 коп. білетами державного казначейства; 833 500 руб. асигнаціями було надіслано до державного казначейства; 1 352 332 руб. 10 коп. асигнаціями, 47 659 руб. 60 коп. білетами державного казначейства та 6946 руб. 75 коп. сріблом адресовано військовому відомству, а також 500 000 руб. Чорноморському департаменту (28, арк. 287 зв.–288).

Необхідно зазначити, що збір прямих податей з населення 1835 р. відбувався на основі даних 8 ревізії 1833 р., котра засвідчила природний приріст населення, у результаті чого збільшилися податкові зобов'язання сільських і міських товариств і відповідно податковий тиск на населення. Наступні після ревізії два роки пройшли невдало для фінансів держави, а бюджетні дефіцити 1834–1835 рр. поряд з дефіцитами 1823, 1841 і 1842 рр. були найбільшими в першій половині XIX ст. Негативний вплив на платоспроможність держави мали значні податкові недоїмки, котрі влада періодично

після застосування усіляких засобів стягнення, включаючи військові езекуції, височайше прощала.

У зв'язку з відсутністю реформування бази оподаткування у 1840-х рр. зберігалось процентне співвідношення державних доходів. Ми навели вище структуру доходів Подільської губернії у середині 30-х років XIX ст.; тоді прямі податі склали 53,36%; у другій половині 1840-х рр., зокрема 1848 р., доходи по цій губернії були наступними: 1 744 371 руб. 18 коп. – надходження від орендних, старостинських, казенних і поєзуїтських маєтків, поєзуїтських і погаліційських капіталів та інших статей державних маєтностей, 1 082 540 руб. 7 коп. – прямих податей, 348 125 руб. – від винних відкупів і мит, 25 тис. руб. митних зборів, 2420 руб. – від Острозької ординації, 160 руб. за пробу золота й срібла і 379 794 руб. 77 $\frac{3}{4}$ коп. інших зборів, у тому числі й процентів від наданих кредитів (29, 9-10), тобто відсоток надходження від прямих податей майже не змінився й становив 54,05%.

Якщо 1852 року уряду вдалося мати бюджетний профіцит 4 млн руб., то війна 1853–1856 рр. мала негативні наслідки для фінансів держави – 1855 р. бюджетний дефіцит сягав 252 млн руб. (30, 196). На плечі підданих лягло фінансування державного ополчення, скликаного після висадки ворожих військ на Чорноморському узбережжі Кримського півострова, губернії отримують визначену для них розкладку грошових коштів на формування ополчення. Так, наприклад, мешканці Полтавської губернії на обмундирування своїх 9573 ратників (31, арк.7) мали зібрати 195 863 руб. 58 коп. - 8941 руб. 20 коп. з міщан-християн, 33 840 руб. 84 коп. з державних селян і 153 081 руб. 72 коп. із поміщицьких селян (31, арк.3); козацькі товариства губернії окремо формували 4 кінні козацькі полки. Крім обмундирування, на плечі податних станів лягло забезпечення ратників провіантом – 97 357 руб. 41 коп., їхніх коней фуражем – 9285 руб. 81 коп., на непередбачені видатки збиралося 3242 руб. 80 коп. (31, арк. 4–6зв.). Таким чином, населенню Полтавської губернії державне ополчення обійшлося в 305 749 руб. 60 коп. Окрім цього, різні категорії населення губернії пожертвували на потреби ополчення 1 0854 руб. 11 коп., з котрих дворянство внесло 8823 руб. 27 коп., духовенство - 59 руб. 70 коп., хоча декларувало про бажання внести 173 руб. 98 коп., купецтво й міщанство – 1960 руб. 24 коп. із заявлених 3396 руб. 91 коп., селяни пожертвували 1 руб. 25 коп., нижні чини – 2 руб. й невідомі особи – 7 руб. 65 коп. (32, арк.2–8, 11–25). Усього ж на державне ополчення Полтавська губернія витратила 591 618 руб. 44 коп., до цієї суми ввійшли від загального й губернського земського зборів (33, арк. 6 зв.). Посилення таким чином фіскального тиску на підданих хоча й переключало на їхні плечі частину державних видатків, проте ріст дефіциту бюджету тривав і 1856 р. сягав 266 млн руб. (30, 196).

Найбільше від цієї війни постраждав Південь України, котрий виявився втягнутим у безпосередній театр бойових дій, тому весною 1857 р. на потреби його мешканців у розпорядження новоросійського та бессарабського генерал-губернатора Комітет міністрів за височайшим повелінням асигнував з державного казначейства 500 000 руб. (34). Також мешканцям регіону надавалися різні фінансові пільги.

Значні негаразди в галузі державних фінансів змусили Олександра II видати в липні 1857 р. іменний указ про зменшення видатків по всіх частинах державного управління, котрим повелів міністрам та іншим керівникам центральних установ не включати до своїх кошторисів «никаких издержек, неуказываемых совершенною необходимостью, и вообще ограничиваться расходами лишь неизбежными и неотложными» (35). Категорично заборонялися видатки, не передбачені кошторисами, й перевищення височайше затверджених під будь-яким приводом. Імператор велів: «Решительно отменить назначение расходов, отдельно от смет, займами из кредитных установлений, и затем все вообще расходы каждого ведомства вносить на будущее время в сметы по

принадлежности» (35). Також цар вимагав від міністрів і керівників центральних установ зменшувати видатки на свої відомства шляхом оптимізації їх діяльності, зокрема «посредством отмены многих форм, а в особенности упрощением порядка действий разных управлений, что дало бы возможность уменьшить самые штаты сих управлений» (35, 421-422). Під час розгляду та затвердження Олександром II державного розпису на 1860 р. він знову повертається до проблеми зменшення державних видатків, унаслідок чого з'являється черговий іменний указ, котрий знову вимагав від міністрів та інших керівників установ, щоб вони не допускали «сверхсметных на счёт государственного казначейства расходов и вообще превышения против Высочайше утверждённых смет» (36). Залишки невикористаних коштів вимагалося повертати до державного казначейства, а найголовнішою в указі була вимога імператора, щоб владні структури звели до мінімуму імпорту іноземної промислової продукції (переважно це стосувалося машинобудування) й налагоджували її випуск у межах держави. Наведемо цей важливий і сьогодні пункт імператорського указу: «Имея в виду, что некоторыми ведомствами заготовляются за границею и ввозятся в Россию: машины, пароходы и проч., тогда как некоторые из сих предметов могли бы быть заготовлены в России, и хотя в сём последнем случае могут оказаться небольшие передачи, но оные оставались бы в отечестве, возбуждая и упрочивая народную промышленность и благосостояние рабочего и торгового классов, устраняя, с тем вместе, вывоз звонкой монеты за границу и происходящая от того вредная для финансов наших последствия, объявить министрам и главноуправляющим, чтобы они, по уважению изложенных обстоятельств, заказы свои и покупки за границею ограничивали преимущественно теми только предметами, которых без того нельзя получить у нас в требуемом количестве или качестве» (36, 194-195).

Проте такі превентивні заходи не були ефективними в царині державних фінансів, адже якщо бюджетний дефіцит 1858 р. складав 4 996 437 руб., 1859 р. – 5 811 761 руб., то 1860 р. – 51 322 792 руб., хоча 1861 р. – 2 212 693 руб., але наступного 1862 р. – 22 216 065 руб. (37, 281), фінансова система імперії потребувала негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи з поділом на податні й неподатні стани, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості й товарного землеробства, котре було неможливим без реформування самого суспільства та ліквідації кріпацтва й, головне, без кардинальних перетворень державного механізму. Країна стояла на порозі великих перетворень, котрі могли зробити з неї або потужну буржуазну державу, або призвести до майбутнього краху. Російська імперія, як свідчить історія, вибрала останній шлях, намагаючись балансувати на межі реакції та часткових буржуазних перетворень, відстрочуючи свій останній час, але це тема зовсім іншого дослідження.

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
2. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (ХІХ–ХХ вв.). – М., 1954.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т.26. – №19775.
4. ПСЗ. – Т.27. – №20540.
5. ПСЗ. – Т.27. – №20596.
6. Державний архів в Автономній республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.68, оп.1, спр.1688,
7. ДААРК. – Ф.68, оп.1, спр.727
8. ДААРК. – Ф.68., оп.1., спр.674.,
9. Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М., 1998.
10. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002.

11. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – СПб., 1882.
12. ПСЗ. – Т.31. – №24494.
13. ПСЗ. – Т.29. – №22496.
14. Министерство финансов: 1802-1902. – Ч.1. – СПб., 1902.
15. Центральний державний історичний Архів України в м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф.553, оп.1, спр.1330.
16. Державний архів Херсонської області. – Ф.1, оп.2., спр.3.
17. Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. – М., 1974.
18. Шандра В.С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» Всепадданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І. //Архіви України. – 2003. – №1-3.
19. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.83, оп.3, спр.21.
20. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.14058, оп.1/184а, зв.1, спр.2.
21. ПСЗ. – Т.34. – №26791.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1, оп.151, спр.118.
23. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России – М., 1908.
24. ЦДІА. – Ф.533, оп.2, спр.209.
25. 2-е ПСЗ. – Т.4. – №3321.
26. 2-е ПСЗ. – Т.5. – Отд.2. – №4038.
27. Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVII^a (54). – СПб., 1899.
28. ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1807.
29. Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное генерального штаба капитаном Тверниковым. Сведения общие //Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.2. – СПб., 1849.
30. Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М. (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000.
31. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.151.
32. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.296,
33. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.285
34. 2-е ПСЗ. – Т.32. – Отд.1. – №31780.
35. 2-е ПСЗ. – Т.32. – Отд.1. – №31898.
36. 2-е ПСЗ. – Т.35. – Отд.1. – №35536.
37. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.2. – СПб., 1882.